

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kars'ın Nüfusu

SELÇUK URAL^a & İLYAS TOPÇU^b

Geliş Tarihi: 13.02.2017 | Kabul Tarihi: 26.06.2017

Öz: İkinci Dünya savaşı yıllarında Türkiye’de iki sayım yapıldı. 1935-1945 arasında Türkiye’de nüfus artmakla birlikte nüfus artış hızı sürekli düşme eğilimindeydi. Kars vilayeti de Türkiye’nin değerleriyle paralellik gösteriyordu. Bununla birlikte Kars, Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum’dan sonra ikinci büyük vilayet durumundaydı.

Anahtar Kelimeler: Kars Vilayeti, 1940 Genel Nüfus Sayımı, 1945 Genel Nüfus Sayımı.

^a Y. Doç. Dr., Kafkas Ü. İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü
ilyastopcu@hotmail.com

^b Prof. Dr., Kafkas Ü. Fen Edebiyat F. Tarih Bölümü
sural25@hotmail.com

Population of Kars in the Second World War Years

Abstract: Two census were held in Turkey during the Second World War years. Although the population was increasing in Turkey between 1935-1945, the population growth rate was in constantly falling trend. Kars province was also in correlation with the values of Turkey. Kars was the second largest province in Eastern Anatolia after Erzurum.

Keywords: Kars Province, 1940 Census of Population 1945 Census of Population.

© Ural, Selçuk & Topçu, İlyas, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kars'ın Nüfusu", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 2017, ss. 385-416.

Giriş: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sayım Meselesi ve Kars'ta Nüfus

Nüfus, ülkelerin önemli kaynaklarından birini olup eğitimden sağlığa, ekonomiden askeriye kadar hayatın her alanındaki faaliyetlerin temelini oluşturmaktadır. Bir devletin geleceğe dönük kalkınma planları yapabilmesi ve toplumun gelişme potansiyelinin ortaya çıkarılması ancak nüfusun nicelik ve niteliğinin bilinmesiyle mümkündür. Dolayısıyla toplumun ve bireylerin coğrafik ve demografik dökümü kabul edilen nüfus sayımı yerleşim birimleri hakkında tek veri kaynağı olma özelliğine sahiptir. Yirminci yüzyılın ortalarına kadar devletler, nüfusun sayısal olarak fazlalığını güçlü olmak için gerekli ve yeterli görüyorlardı. Ancak, günümüzde nüfusun sayısal fazlalığından ziyade nitelikleri üzerinde durulmaktadır¹.

Savaşlar, sağlık ve iktisadi alanda yaşanan gerileme nüfusu olumsuz yönde etkileyen unsurların başında gelmektedir². İlk nüfus sayımının yapıldığı 1831'den 1927'e kadar geçen 96 yıl boyunca fertlerin sayısı, yaşları, cinsiyetleri, coğrafi ve iktisadi alanlar itibariyle dağılımı, öğrenim durumları ve meslekleri vb. özellikleri hakkında tam ve sağlıklı bilgi edinilemedi³. Cumhuriyetin ilanıyla Türkiye yakaladığı barış ortamından hareketle nüfusunun miktarı ve niteliğini ortaya çıkarmak için sayımlara önem verdi. İlk nüfus sayımı 1927, ikincisi ise 1935 yılında yapıldı. 1990 yılına kadar her beş yılda bir düzenli olarak gerçekleştirilen nüfus sayımları bu tarihten itibaren on yılda bir yapılmaya başlandı⁴.

Türkiye'nin yakın dönemde yaşadığı siyasi ve askeri olaylar; Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi, Rus, Ermeni ve Rum

-
- 1 Tahir Kodal, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Nüfus Sayımında Çorum Vilayetinin Nüfus Özellikleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, Elazığ, 2009, s. 234.
 - 2 M. Tahran Toker, *Kars (Coğrafya, Tarih, Ekonomi)*, Kars 1939, s.18.
 - 3 *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, (Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü), Ankara 1973, s.45.
 - 4 *2000 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, (Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü), Ankara 2002, s.3.

katliamları, Savaş döneminde yetersiz sağlık ve iâşe hizmetleri, Lozan'ın ardından yaşanan iç ve dış göçler ve mülki değişiklikler nüfusu ve yapısını derinden etkiliyordu⁵. Cumhuriyetin ilk yıllarında çok sayıda mülki değişiklikler yaşandı. Yeni vilayet ve kazaların tesisi, kaza merkezlerinin başka alanlara taşınması veya kazaların başka vilayetlere bağlanması gibi uygulamalar vilayetlerin nüfus yapısına etki ediyordu.

Kars vilayetinin genişlemesine imkan sağlayan düzenlemeler 1927 ve 1934 yıllarında meydana geldi. 1927'de Ardahan vilayeti lağvedilerek Ardahan, Posof, Çıldır ve Göle Kars'a bağlandı. 1934'te ise Iğdır ve Tuzluca (Kulp), Bayezid vilayetinin Ağrı'ya nakledilmesi kapsamında yapılan düzenleme sonucunda Kars sınırlarına dahil edildi⁶. Çıldır ise kaza merkezinin değiştirilmesiyle gündeme geldi. 13 Kasım 1930'da Dahiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından Başvekalet'e gönderilen yazıda; Çıldır kazası merkezinin, Çıldır Gölü kenarında tesisi ile nakli için lazım gelen temel atma töreninin 4 Kasım 1930'da mülki erkan ve ahaliden oluşan toplulukla icra edildiği bildiriliyordu⁷.

Nüfus artışını etki eden hususlarından biri de göçlerdir. 1921'de imzalanan Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Rusya ve

⁵ Adı geçen siyasi ve askeri gelişmeler hakkında bkz: Selçuk Ural, Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri, İstanbul 2008, s.99-195; Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, II, İstanbul 1991, s. 225-226; Rus istatistiklerinde Kars vilayetinin nüfusuna ilişkin bkz: Candan Badem, Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars Vilayeti, İstanbul 2010, s. 45-46; Ermeni mezalimi hakkında bkz: Esin Dayı, Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma, Erzurum, 1999, s. 60-61.

⁶ Esasında Iğdır ve Tuzluca'nın Kars'a bağlanmasına ilişkin ilk girişim 1923'te yapıldı. Kars milletvekili Ömer Lütfü ve Ahmet Ağaoğlu, 8 Ekim 1923'te TBMM başkanlığına verdikleri ortak teklifte; Iğdır ve Tuzluca kazalarının Kars'a bağlanmasını istediler: " Iğdır ve Kulp kazaları Evliye-i Selâse'den olub coğrafi ve iktisadi nokta-i nazlardan Kars'a merbutdurlar. Fakat mezkûr kazalar her nasılsa Bayezid Livası'na ilhak edilmişlerdir. Muntazam yolların mefkudiyyeti ve bilhassa kış mevsimindeki karın kesreti neticesi olarak mezkûr kazalar ile Bayezid livası arasındaki yolların kapanmasından ahali müşkülere maruz kalmakta ve bu hal Iğdır ve Kulp'un hayat-ı iktisadiyesini her gün söndürmektedir. Hâlbuki mezkûr kazalar seroet-i tabiiyeleri ve mahsulatının mebzûliyyeti ile şöhret almışlardır. İşbu kazaların hayat-ı iktisadiyelerini kurtarmak için teşkili melhuz olan Kars Vilayeti'ne rabtnı teklif ederiz". Teklif, 11 Ekim 1923'te TBMM başkanlığı tarafından İcra Vekilleri Heyeti başkanlığına havale edildi İcra Vekilleri Heyeti, 14 Ekimde teklifi olumlu bularak gereğinin yapılması için Dahiliye Vekaleti'ne gereken emri gönderdi. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10/ 6.31.31.

⁷ BCA, 030.10/ 66.441.3.

Kafkasya'dan Türkiye'ye yönelik göçlere bir kural ve düzen getirilerek daha sonraki uygulamalara esas teşkil ettirildi⁸. Bir kısım muhacir de Rusların Kafkasya'da Türk ahaliye karşı takip ettikleri siyasetten ve/veya ekonomik politikalardan dolayı Türkiye'ye sığınmak istiyordu. 18 Ekim 1933'te Kars Valiliği tarafından Dahiliye Vekaleti'ne gönderilen şifre telgraf durumu göz önüne seriyordu⁹.

1. 1940 Sayımında Kars'ın Nüfusu

1.1. Türkiye ve Doğu Anadolu'nun Nüfus Durumu

Türkiye 1935'te ikinci genel sayımı yaptığında nüfus 13.648.270'ten 16.158.018'e çıkarken %22.9'luk yıllık artış yakalanmıştı. Fakat 1940 yılına gelindiğinde nüfus 17.820.950'ye yükselirken yıllık artış oranı %18'e düştü (Bkz. Tablo 1).

1935'te Doğu Anadolu bölgesi 2.003.322 nüfusu sahipti.

⁸ 18 Temmuz 1927'de Dahiliye Vekaleti İskan Müdüriyeti'nce Başvekalet'e gönderilen yazıda Güney Kafkasya muhacereti ortaya koyuluyordu: "Kars ve Moskova Muahede name ve protokolü mucibince hakk-ı hıyârlarını Türkiye lehine bila-istimal Rusya'dan memleketimize hicret edecek Müslümanların memleket-i asliyelerindeki vaziyetlerini tedkik etmek üzere Kafkasya'ya izam edilmiş olan İskan Müdür-i Umumisi'nden varid olan 30 Haziran 927 tarihli şifrede "Acara haricinde olarak Tiflis münâfâtındaki Türk köylerinde bin altı yüz otuz sekiz (1.638) hanede sekizbin üçyüz yirmibir (8.321) ve Ermenistan dahilindeki Sürmeli karyesinden dört yüz hanede iki bin nüfusun ki ceman onbin üçyüz yirmibir (10.321) nüfusun Türkiye'ye hicret talebinde bulunduğu ve Gümrü ile Erivan münâfâtından da bu miktarda hicrete talep Türk köylüleri bulunabileceği" ve 8 Temmuz 927 tarihli şifrede "Acara muntkasına aid protokolün Ermeni gazeteleriyle ilanı temin olduğu, Ermenistan dahilinde mevcut bulunduğu anlaşılan Türk ırkından kırkaltı bin nüfusun emeli mahallerimizdeki Ermenilerle mübadele veya doğrudan doğruya memleketimize hicretlerinin temini mümkün olacağı, Moskova Büyükelçiliğimizin Sovyet Hükümeti'yle anlaşmağa müstacelen memur edilmesi lazım geleceği ve bu suretle Ermenistan ve Gürcistan dahilinde yetmiş seksen bin Türkün şark vilayetlerimize nakl ve iskan olunabilecekleri" bildirilmiştir. Arz-ı malumat olunur efendim" BCA, 030.10/116.808.4.

⁹ "1- Üç ay içinde Rusya'dan 1.745 nüfus iltica etmiştir. "2- Gelen mültecilerin ifadelerine göre kaçmak fırsatını bulunca Ahıska ve Ahılkelek muntkasında yarım milyon bir Türk nüfusun hududumuza iltica decekleri anlaşılmaktadır. "3- Zahirî sebep açıktır. Köylü bu suretle evini terk ediyor: Fakat istihbarata göre Ermenistan ve Gürcistan, Türkleri kaçırmak için muntazam bir sistem takip etmektedir. Batum İslâm Gürcülerini yerlerinde bırakarak kendi prensiplerine göre yetiştirmeğe başladı. Ahıska Türkleri (ki vaktiyle Konya havalisinden Kafkas'a getirildiler) bunları Gürcü topraklarından çıkarmak için gizli tahkikat yapmışlardır" BCA, 030.10/116.810.2.

Bölge yıllık bazda Türkiye'nin ortalamasının üstünde %38'lik artış gösterdi. 1940 yılına gelindiğinde nüfus 2.240.410'a yükselirken yıllık nüfus artış hızı ise %23.6 seviyesine geriledi. Bölgenin nüfus artış hızı düşmesine rağmen Türkiye ortalamasının üstündeydi. Türkiye'nin ortalaması 1935'te % 22 olurken 1940'da % 18 olarak gerçekleşti. Buna göre 1940'da Doğu Anadolu Bölgesi ile Türkiye'nin nüfus artış hızı birbirine yaklaşmış olsa da arada % 5.6 gibi bir fark bulunuyordu (Bkz. Tablo 2).

Sovyet tehdidinden ötürü seferberliğin üstünde yüzbinlerce insanın silah altına alınması, doğum hızını düşürdüğü gibi, şehir ve köylerde geçim sıkıntısının baş göstermesi Türkiye'nin ve bölgenin nüfus artış hızının düşmesinin nedenleri olarak sayılabilir. Ayrıca Türkiye'nin iç siyasi sorunlardan ötürü yaşadığı hadiseler ve akabinde gerçekleşen iç göçler artışın düşmesine etki eden bir başka neden kabul edilebilir.

1.2. Kars Vilayeti'nin Nüfus Durumu ve Özellikleri

Doğu Anadolu bölgesi vilayetleri içinde Kars nüfus, erkek-kadın sayısı dengesi, nüfus yoğunluğu ve yüzölçümü gibi hususlarda oldukça değişik verilere sahipti. Kars genel toplamda 356.534 kişilik nüfusuyla Erzurum'dan sonra bölgenin ikinci büyük vilayeti idi. Bugünün büyük vilayetleri olan Diyarbakır 257.321, Elazığ 190.366, Erzincan 158.498 ve Van'ın 112.975 nüfusa sahip olduğu düşünülürse Kars hem bölge, hem de Türkiye için sosyal ve iktisadi bir kıymet arz ediyordu. 1934'te yapılan mülki düzenlemeyle Iğdır ve Tuzluca Kars'a dahil edilmesi nüfus artışının önemli nedenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Zira 1927 sayımında Bayezid vilayetine bağlanmış olan kazalar 1935 sayımında Iğdır 31.273 ve Tuzluca 12.860 kişilik nüfusuyla vilayete büyük katkı sağladılar.

Kars mevcut nüfusuyla bölgede %15.91'lik paya sahipti ki 14 vilayet içerisinde bu yüzde büyük değer ifade ediyordu. Zira Erzurum %16.57, Diyarbakır %11.48 ve Elazığ %8.49'a tekabül ediyordu. Yüzölçümü itibarıyla Erzurum ve Van'dan sonra üçüncü sırada gelmektedir. Erzurum 25.692, Van 19.301 ve Kars 17.380 kilometre kare alana sahipti. Kars'ı Hakkari ve Diyarba-

kır takip ediyordu. Kars, % 21'lik nüfus yoğunluğuyla bölgenin en kalabalık vilayeti olduğu kadar erkek nüfusu itibariyle de bölgenin birincisi durumundaydı. 194.243 erkek nüfusuna karşılık Erzurum'da 190.485 ve Diyarbakır'da 133.050 kişi bulunuyordu.

Kadın sayısına bakıldığında ikinci sırada geliyordu. Erzurum'da 180.909 kadına karşılık Kars'ta 162.291 kadın bulunuyordu. Erkeklere oranla kadın sayısının düşüklüğü ancak kız çocuğu ölümleriyle izah edilebilir (Bkz. Tablo 3).

Vilayet kendi içinde değerlendirildiğinde öncelikle şehir merkezlerine bakmak gerekmektedir. Şehir nüfusu itibariyle Kars 24.755, Sarıkamış 15.279, Iğdır 9.465 nüfusla ilk üç sırayı alırken bunları Kağızman 6.682 ve Ardahan 5.095 kişiyle takip ediyordu. Arpaçay 863 kişiyle 1.000'den az nüfusa sahip yegâne kaza olarak kayıtlara giriyordu. Şehir nüfuslarına göre gruplandırma yapıldığında sıralama şöyle belirlenmektedir (Bkz. Tablo 4):

20.000 üstü	- Kars (24.755),
10.000 üstü	- Sarıkamış (15.279),
5.000-10.000 arası	- Ardahan (5.095), Kağızman (6.682), Iğdır (9.465),
2.000-5.000 arası	- Tuzluca (2.366), Göle (2.938),
1.000-2.000 arası	- Çıldır (1.307), Posof (1.330),
1.000'den az	- Arpaçay (863)

Nahiye ve köy nüfusu itibariyle Kars 286.454 kişiye ev sahipliği yaparken 40.000'i sadece Sarıkamış geçiyordu. Onu Ardahan, Kars, Arpaçay, Posof, Iğdır, Göle, Çıldır, Kağızman ve Tuzluca takip ediyordu. Otuz binin üstünde yer alan ilk dört kaza 161.924 nüfusa, onları takip eden kazalar ise 124.530 kişiyi barındırıyordu (Bkz. Tablo 4):

Sarıkamış	47.698
Ardahan	39.527
Kars	38.503
Arpaçay	36.196

Posof	27.966
Iğdır	24.556
Göle	22.036
Çıldır	19.019
Kağızman	17.700
Tuzluca	13.253.

1935'te vilayet genelinde 758 köy bulunurken bunların ortalama nüfusu 343'e tekabül ediyordu. 1940'a gelindiğinde köy sayısı 777'e ulaştı. Buna paralel olarak köylerin ortalama nüfusu da 369'a çıktı. Böylelikle vilayetin artan nüfusu köy sayısını tetiklediği gibi köylerin de kalabalıklaştığı bu veriden anlaşılmaktadır. Sarıkamış 184 köy ile vilayetin en büyük yerleşim merkezi olurken onu 98 köyle Kars kazası izlerken Arpaçay 88, Ardahan 87 ve Tuzluca 72, Posof 68, Iğdır 66, Kağızman 64, Göle 54 ve Çıldır 46 köyle sıralamanın en sonunda yer alıyordu. 1935 ve 1940 sayımları karşılaştırıldığında Kars kazası 100'den 98'e, Göle 75'ten 54'e Kağızman 70'den 64'e düşerken, Arpaçay 88, Çıldır 46 köyle sabit kalırken diğer kazaların köy sayısında artış söz konusudur.

Köy ortalama nüfusu noktasında vilayet ortalaması 369'dur. Tuzluca 184, Kağızman 277 ve Sarıkamış 356 ile en düşük üç kaza olarak sıralanırken diğer kazalar vilayet ortalamasının oldukça üzerindedir. Verilerde iki çarpıcı sonuç vardır. Bunlardan biri Göle, diğeri Iğdır ve Tuzluca'ya aittir. Göle'de köy sayısı 75'ten 54'e düşerken köy ortalama nüfusu 355'ten 408'e çıkıyordu. Bu durum ahalinin bir kısmının çevre köylere yerleşmeleriyle izah edilebilir. Iğdır ve Tuzluca'nın durumu ise tam tersidir. Bu kazalarda köy sayıları artarken ortalama köy nüfusu düşmüştür. Iğdır köy sayısını 63'ten 66'ya çıkarırken köy ortalama nüfusu 389'dan 372'ye düşürdü. Tuzluca da köy sayısını 54'ten 72'ye çıkarmasına rağmen köy ortalama nüfusu 215'ten 184'e geriledi. Bu ise Iğdır ve Tuzluca köylerinin normal ve dışarıdan göçle büyümek yerine kendi içinde parçalanarak arttığı ve fakat ortalama nüfusun da buna bağlı olarak düştüğünü göstermektedir. (Bkz. Tablo 5).

1935 sayımına bakıldığında ise; 100'ün altında 64, 100-200 arası 167, 200-300 arası 165, 300-400 arası 135, 400-500 arası 76, 500 ve üstü köy sayısı 151'dir. 1940'da köyler nüfus grupları açısından sınıflandırıldığında; 50-100 arası 55, 100-200 arası 158, 200-300 arası 170, 300-400 arası 127, 400-500 arası 89, 500 ve üstü köy sayısı 178'dir. İki istatistiğin kıyaslanması Kars vilayetinin 1940'de bir yandan köy sayısını arttırdığı, diğer yandan köylerin kalabalıklaştığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Zira 200-500 bandında köy sayısı 376'dan 386'ya çıkması ve 500 üstü köy sayısının 151'den 178'e yükselmesi bu iddiayı kuvvetlendirmektedir (Bkz. Tablo 6).

Genel toplamda Kars 63.258 ve Sarıkamış 62.977 kişiyle ilk iki sırayı paylaşırken bunları Ardahan 44.622 ve Arpaçay 37.059 kişiyle takip ediyordu. Kars'ın vilayet merkezi, Ardahan'ın eski vilayet merkezi Sarıkamış'ın ise sahip olduğu köy potansiyeliyle bu sayıları ulaştığı rahatlıkla söylenebilir. Diğer kazalar ise 30.000'nin altında olup Iğdır, Posof, Göle, Kağızman, Çıldır ve Tuzluca şeklinde sıralanıyordu. İlk iki kaza vilayet nüfusunun yaklaşık 1/3'nü teşkil etmesi nüfus yoğunluğunun Kars-Sarıkamış hattında etkin olduğunu gösteriyordu:

Kars	63.258
Sarıkamış	62.977
Ardahan	44.622
Arpaçay	37.059
Iğdır	34.021
Posof	29.296
Göle	24.974
Kağızman	24.382
Çıldır	20.326
Tuzluca	15.619

Vilayetin nüfus yoğunluğu ortalaması 21 iken Posof 47, Arpaçay 32, Ardahan 29 ve Kars 28 kişiyle sıralanıyordu. Diğer kazalar ise ortalamanın altında olup; Tuzluca 19, Göle 18, Iğdır 16, Çıldır 11 ve Kağızman 8 kişi ile vilayetin en tenha kazası oluyordu.

1.3. Kars Vilayeti'nin İdari Yapısı ve Nüfus Yapısı

Vilayetin toplam yüzölçümü 17.380 kilometre karedir. Bölgede Erzurum (25.692) ve Van'dan (19.301) sonra üçüncü sırada yer alıyordu. Vilayet mevcut yüzölçümüyle toplam 10 kazaya bölünmüştü. Kağızman 2.880 kilometre kare ile kazalar içerisinde birinci sırada gelirken onu, 2.730 kilometre kare ile Sarıkamış ve 2.280 kilometre kare ile Kars kazası takip ediyordu. Buna mukabil Posof 625 ve Tuzluca 840 kilometre kare ile bin kilometre karenin altında kalıyordu.

Şehir merkezleri hariç tutulduğunda iki nahiyeli kazalar; Göle, Kağızman ve Tuzluca, üç nahiyeli kazalar; Kars Arpaçay, Çıldır, Iğdır ve Posof idi. Dört ve üstü nahiyesi olan kazalar ise Ardahan ve Sarıkamış şeklinde sıralanıyordu. Buna göre vilayetin yarısı üç nahiyeden meydana gelen kazalardan müteşekkildi. Göle Kağızman ve Tuzluca toplamda 64.975 kişiye ve 190 köye tekabül ediyordu. Üç kazanın nüfusu vilayetin genel nüfusunun aşağı yukarı $1/5'$ ine, köy sayısı itibariyle $1/4'$ üne denk geliyordu.

Üç nahiyeli olan Kars Arpaçay, Çıldır, Iğdır ve Posof'ta 183.960 kişi yaşarken bu kazalara bağlı 366 köy bulunuyordu. Buna göre adı geçen kazalar vilayet nüfusunun ve köy sayısının $1/2'$ ini barındırıyordu. Ardahan ve Sarıkamış'ta 107.599 kişi ikamet ederken, 221 köy de bu kazalar dahilinde bulunuyordu. Buna göre iki kaza vilayet genel nüfusunun yaklaşık $1/3'$ üne ve köy sayısının ise $1/4'$ üne denk geliyordu.

Kars kazası; şehir ile birlikte merkez, Digor ve Susuz nahiyelerinden oluşuyordu. Genelde vilayetlerde merkez kazalar, merkez kazalarda da merkez nahiyeler nüfus itibariyle diğerlerinden önde gelir. Fakat Kars kazasının nüfus verileri incelendiğinde bu kuralın çiğnendiğini ve Susuz nahiyesinin merkez nahiyeden daha kalabalık olduğu görülecektir. Kazanın toplam nüfusu 63.258 olup bunun yaklaşık üçte biri şehirde yaşıyordu.

Ardahan kazası; şehir, merkez, Hanak, Hoçvan ve Yalnızçam nahiyelerinden meydana geliyordu. Kaza sınırları dahilinde

de 44.622 nüfus ve 87 köy mevcuttu. Burada da Hanak nahiyesi merkez nahiyeden kalabalık olarak öne çıkıyordu. Bununla birlikte Ardahan eski bir vilayet merkezi olmasına karşın şehir 5.095 nüfusuyla kazanın 1/9'una denk geliyordu.

Arpaçay; şehir ile beraber merkez, Başgedikler ve Kızılçakçak nahiyelerinden teşekkül ediyordu. Arpaçay şehir nüfusu itibariyle vilayetin en küçük yerleşim merkeziydi. Şehrin 863 nüfusuna karşılık kaza dahilinde 37.059 kişi yaşıyordu. Tarımın hakim bir işkolu olması hasebiyle şehir nüfusu istenilen seviyeye ulaşamamıştır.

Çıldır; şehir, merkez ile Cala ve Kurtkale nahiyelerinden müteşekkildi. Şehir nüfusu 1.307, kazanın toplam nüfusu ise 20.326 idi. Merkez nahije iki nahiyenin toplamına eş değer bir nüfusa sahipti ki, bu durum merkez kazaya bağlı köy sayısının bir hayli fazla olmasından kaynaklanıyordu.

Göle vilayetin idari açıdan küçük merkezlerinden biridir. Şehir ve merkez nahiyenin dışında sadece Okam nahiyesi bulunuyordu. Kazanın toplam nüfusu 24.974 iken şehir nüfusu 2.938 kişiydi.

Iğdır kazası; şehir, merkez ile Aralık ve Cennetabat nahiyelerinden meydana geliyordu. 9.465 kişilik şehir nüfusuyla Kars vilayetinin üçüncü büyük yerleşim merkeziydi. Kazanın toplamda 34.021 nüfusu bulunuyordu. Merkez nahije diğer iki nahiyenin iki katı kadar bir nüfusa sahipti ki bu durum Çıldır ile birlikte önemli bir özelliğini meydana getiriyordu. Bu hususiyet merkez nahiyeye bağlı köylerin fazlalığından kaynaklanıyordu. Bununla birlikte Cennetabat'a bağlı 12 köy 551 kişilik nüfus yoğunluğuyla her iki nahiyenin üstünde olduğu gibi, Kars vilayetinde de birinci sırada gelmektedir.

Kağızman şehir, merkez nahije ile birlikte Kötek'ten teşekkül ediyordu. Kazanın toplam nüfusu 24.382 olup, bunun 6.682 kişisi şehirde yaşıyordu. Kağızman 277 ortalama nüfus yoğunluğuyla vilayet ortalamasının (369) altında yer alıyordu. Bu yönüyle vilayetin en tenha kazası durumundaydı.

Posof, şehir, merkez, Cilvana ve Damal nahiyelerinden müteşekkildi. Şehir vilayetin en az nüfusa sahip merkezlerinden biri olup 1.330 kişiye ev sahipliği yapıyordu. Cilvana merkez nahiyeden 22 kişi de olsa kalabalık bir merkez görünümündeydi. Kazanın toplam nüfusu ise 29.296 kişidir.

Sarıkamuş, Kars'ın nahiye sayısı itibariyle en büyük, toplam nüfus itibariyle ikinci büyük kazasıydı. Şehir ve merkez nahiye dışında Bardız, Karakurut, Karaorgan ve Selim nahiyeleri bulunuyordu. Kazanın toplam nüfusu 62.977 iken şehir nüfusu 15.279 kişidir. Vilayet genelinde merkez nahiyenin şehirden küçük olduğu merkezlerden biri Kars, diğeri de Sarıkamuş nahiyesidir. Zira merkez nahiyenin nüfusu sadece 3.923'tür. Ayrıca Selim nahiyesi 19.222 kişilik nüfusuyla en kalabalık nahiye olarak öne çıkmaktadır. Sarıkamuş, topraklarında barındırdığı 134 köyle vilayet genelinde birinci sırada gelmektedir. Buna karşın merkez nahiyesi, Bardız ve Selim köyleri nüfus yoğunluğu itibariyle vilayet ortalamasının altındadır.

Kars vilayetinin nüfus itibariyle en küçük kazası Tuzluca'dır. Şehir ve merkez nahiye ile birlikte Pernavut nahiyesinden meydana geliyordu. 15.619 kişilik kaza nüfusunun 2.866 kişisi şehirde yaşamaktaydı. Kazanın 72 köyü bulunmasına rağmen 184 kişilik ortalama nüfusla vilayet ortalamasının oldukça aşağısındaydı. Bunun nedeni 840 kilometre karelik yüzölçümü gibi görünse de Posof'un 625 kilometre kareye karşılık 68 köyde 411 ortalama nüfus barındırması Tuzluca köylerinin genelde tenha olduğunu göstermektedir. 1935 sayımına göre 54 köyden 1940'da 72 çıkmış olmasına rağmen nüfus yoğunluğunun düşmesi köylerin bölünme yoluyla arttığını ispat etmektedir (Bkz. Tablo 7).

2. 1945 Sayımında Kars'ın Nüfusu

2.1. Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin Nüfusu

Türkiye'nin nüfusu miktarı ve artış hızı itibariyle en kötü dönemlerinden biri 1940-1945 yılları teşkil etmektedir. Ülke nüfusu 1940'da 17.820.950 (nüfus artış hızı %18) iken beş yılın

sonunda 1945'te nüfus 18.790.174 kişi ve nüfus artış hızı ise %10.9 şeklinde gerçekleşti. Buna göre ülke nüfusu 969.224 kişi artış oluyordu (Bkz. Tablo 8). Doğu Anadolu Bölgesi'ne bakıldığında ise durum daha iyi değildi. 1945'te bölge nüfusu sadece 97.388 artarak 2.337.798 kişiye ulaştı. Yıllık nüfus artışı %8.7 olarak gerçekleşti ki, 1940 sayımında bu oran %23.6 idi. Buna göre bölgenin nüfus artış oranı ülkenin de gerisinde kalıyordu. (Bkz. Tablo 9).

2.2. Kars Vilayeti'nin Nüfus Durumu ve Özellikleri

Kars, bir önceki sayıma göre 24.642 kişi artışla 381.176 kişilik nüfusuyla Erzurum'dan sonra ikinci sırada yer alıyordu. Kars mevcut nüfus miktarıyla bölge nüfusu içerisinde %16.3'lük bir paya sahipti. Artış miktarı baz alındığında Kars, bölgenin nüfus artışının %25'ini tek başına temin ederken Diyarbakır, Siirt, Tunceli ve Hakkari ise küçülen vilayetlerdendi. Bölgenin nüfus yoğunluğu ortalaması 14 iken, Kars ve Elazığ 21 kişiyle bölgenin en yoğun iki yerleşim merkezini teşkil ediyordu. Kars 1945 sayımında 10 kazadan meydana gelirken toplam nüfusu 381.176 kişiydi. Nüfusun 203.826'sı erkek, 177.350'si ise kadındı. Gerek toplam nüfus gerekse erkek ve kadın nüfusuyla Erzurum'dan sonra ikinci sırada geliyordu (Bkz. Tablo 10).

Şehir merkezlerinin nüfusu 1945 sayımında geriledi. Bir önceki dönemde 10 kazanın toplam şehir nüfusu 70.080 iken 1945'te 62.709 kişiye düştü. Kars kazasının 20.000'nin üstünde olduğu fakat önceki sayıma göre 2.395 kişi azaldığı görülmektedir ki, bu da %10'luk bir gerilemeye işaret ediyordu. En sert düşüş Sarıkamış'ta yaşandı. 1940'da 15.279 olan şehir nüfusu 1945'te 10.513 kişiye geriledi. Çıldır, Göle, Iğdır, Kağızman ve Posof şehir nüfusu azalan kazalardı. Aşağıda görüleceği üzere sıralamada Göle ile Tuzluca yer değiştiriyordu:

20.000 üstü	- Kars (22.360)
10.000 üstü	- Sarıkamış (10.513),
5.000-10.000 arası	- Ardahan (6.182), Kağızman (6.634), Iğdır (8.644),

- 2.000-5.000 arası - Göle (2.545), Tuzluca (2.577),
1.000-2.000 arası - Çıldır (1.106), Posof (1.267),
1.000'den az - Arpaçay (881).

Şehirlerin erkek-kadın nüfus dengesine göz atıldığında Kars ve Sarıkamış'ta gruplar arasında büyük farkların olduğu görülecektir. Kars şehrinde erkek sayısı 14.079 iken kadın sayısı 8.281 idi. Sarıkamış'ta ise 8.159 erkeğe karşılık 2.354 kadın bulunuyordu. 1940 sayımında Kars şehrinde 17.841 erkek, 6914 kadın, Sarıkamış'ta 13.424 erkek, 1855 kadın bulunuyordu. Bundan her iki şehirde erkek nüfusunun ciddi şekilde azaldığı görülmektedir ki, bu dünya savaşı şartlarından ötürü orduya fazla miktarda asker alınmasıyla izah edilebilir.

Vilayetin Nahiye-köy/bucak-muhtarlık nüfusu 318.467 olup, bir önceki döneme göre 32.013 kişilik artış anlamına geliyordu. Sarıkamış 50.000'nin üzerinde nüfusa sahip yegane kazaydı. Sarıkamış'ta 55.253, Ardahan 43.517, Kars 42.825 ve Arpaçay 39.844 kişi yaşarken bunları Posof, Göle, Iğdır, Çıldır, Kağızman ve Tuzluca takip ediyordu. Önceki sayıma göre sıralama değişmezken vilayet genelinde şehir nüfusları kan kaybederken köy ve nahiyelerin büyüdüğü görülmektedir (Bkz. Tablo 11).

Köy sayısı ve ortalama nüfuslarına bakıldığında vilayetin köy sayısının 771'e düştüğü, buna karşın ortalama nüfusun 413'e çıktığı görülecektir. Kazalar itibariyle Kars 97, Ardahan 87, Arpaçay 84, Çıldır 46, Göle 56, Iğdır 60, Kağızman 64, Posof 70, Sarıkamış 132 ve Tuzluca 75 köye sahip bulunuyordu. Bir önceki sayımla kıyaslandığında Kars kazası 2, Arpaçay 4, Iğdır 6, Sarıkamış 2 köy kaybetmiş olurken Tuzluca 3, Posof 2 ve Göle 2 köy artırmış, Ardahan, Çıldır ve Kağızman ise köy sayılarını korumuş görünüyordu. 771 köyün 760'ı orman dışı olup tarım ve hayvancılıkla iştilgal ederken 8 köy orman içi olup 4.115 kişi ikamet ederken, 3 köy ise orman kenarı olup 1.212 kişi bu köylerde yaşıyordu (Bkz. Tablo 12).

Köyler nüfus gruplarına göre tasnif edildiğinde; 50-100

arası 28, 100-200 arası 155, 200-300 arası 135, 300-400 arası 139, 400-500 arası 104, 500 üstü 210 köy bulunuyordu. 1935 ve 1940 sayımlarıyla kıyaslandığında 50-100 arası nüfusa sahip köy sayısının yarı yarıya azaldığı görülecektir. 200-300 nüfuslu köy sayısı 168'den 135'e düşmüştür ki, orta ölçekli köy grubu olan bu alanda daralmanın yaşandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 300 ve üstü köy sayısındaki artış kırsalda iktisadi ve sosyal gelişmelerin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Verilerdeki en ilginç husus köy sayısının 777'den 771'e düşmesine rağmen kırsal nüfusun artması ve şehirlerin küçülmesidir.

Vilayet genelinde köylerin ortalama nüfusu 413'tür. Tuzluca bir önceki sayıma göre köy sayısını ve nüfusu artırmış olmasına rağmen 206 ile yine ortalamanın altındaydı. Benzer bir durum Kağızman için de geçerliydi. Kağızman 277'den 309'a yükselmesine rağmen ortalamanın oldukça aşağısında kalıyordu. Ardahan 500'ün üstüne çıkan yegane kaza olurken diğerleri ortalamanın üstünde bir nüfus yoğunluğuna sahipti. Burada ilginç olan köy sayısı azalan Kars, Sarıkamış, Arpaçay ve Iğdır'ın ortalamanın üzerinde bir rakam yakalamalarıydı. Ayrıca Sarıkamış geçen sayımın aksine bu sayımda ortalamanın üstünde yer alıyordu (Bkz. Tablo 13).

Kazaların genel nüfus toplamına bakıldığında Sarıkamış ilk defa Kars'ı geçerek vilayetin en büyük kazası olmayı hak ediyordu. Sarıkamış 65.766, Kars 65.185, Ardahan 49.699 ve Arpaçay 40.725 kişiyle ilk dördü meydana getiriyordu. Iğdır ve Posof 30.000, Göle, Kağızman ve Çıldır 20.000'nin üstündeki nüfuslarıyla onları takip ederken, Tuzluca son sırada yer alıyordu:

Sarıkamış	65.766
Kars	65.185
Ardahan	49.699
Arpaçay	40.725
Iğdır	33.639
Posof	30.701
Göle	28.124

Kağızman 26.398

Çıldır 22.886

Tuzluca 18.053

Vilayetin nüfus yoğunluğu 21 olup, Tuzluca 9, Göle 15, Iğdır 17, Kağızman 18 ve Çıldır 19 kişiyle ortalamanın altında kalırken, Posof 39 kişiyle en kalabalık kazayı meydana getiriyordu (Bkz. Tablo 11).

2.3. Kars Vilayeti'nin İdari Yapısı ve Nüfus Durumu

1945 sayımında Kars vilayeti önceki sayım gibi 10 kazadan meydana geliyordu. Vilayetin toplam yüzölçümü 18.406 kilometre karedir. Bir önceki sayımda vilayetin yüzölçümü 17.380 kilometre kare olduğuna göre vilayetin idari büyüklüğü değişmiş oluyordu. Aynı zamanda kazaların da yüzölçümleri büyük oranda değişti. Sarıkamış 3.028 kilometre kare ile birinci sıraya yerleşirken onu Kars 2.948, Iğdır 1.992 kilometre kareyle takip ediyordu. Posof 797 kilometre ile onuncu sırada yer alırken, bir önceki sayımın birincisi olan Kağızman topraklarının yarısına yakını kaybederek 1.474 kilometre kareye geriliyordu. Kaza topraklarının Tuzluca ve Iğdır'a eklendiği verilerden görülmektedir.

Vilayetin genel nüfusu ve sınırları büyümüş olmasına rağmen kazaların idari yapıları 1945 sayımında herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Kars kazası; Kars, Digor ve Susuz nahiyelerinden meydana geliyordu. Susuz nüfus itibarıyla en büyük nahiye durumundaydı. Kazanın 97 köyünün 35'i merkez, 34'ü Susuz ve 28'i Digor nahyesine bağlıydı.

Ardahan; merkez, Hanak, Hoçvan ve Yalnızçam nahiyelerinden oluşuyordu. Kazanın en büyük nahyesi Hanak olup merkez nahiye onu takip ediyordu. Kazaya bağlı 87 köyün 23'ü merkez, 26'sı Hanak, 20'si Hoçvan ve 18'i Yalnızçam nahyesinin sınırları dahilinde bulunuyordu.

Arpaçay; merkez, Başgedik ve Kızılçakçak nahiyelerinden müteşekkildi. Kazanın en büyük nahyesi Arpaçay idi. Kazanın dahilinde bulunan 84 köyden Arpaçay 31, Başgedik 26, Kızılçakçak 27 köye sahipti.

Çıldır üç nahiyeli bir kazaydı. Merkezin dışında Cala ve Kurtkale nahiyeleri bulunuyordu. Merkez nahiye kaza nüfusunun yarısından fazlasını barındırıyordu. Buna mukabil Tuzluca ile birlikte vilayetin en küçük yerleşim merkezlerindendi. Çıldır mevcut köy sayısı itibariyle vilayetin en küçük kazası durumundaydı. 46 köyün 23'ü Çıldır nahiyesi, 9'u Cala ve 14'ü Kurtkale sınırları içindeydi.

Göle iki nahiyeli kazalarından biri olup, merkez ve Okam nahiyesinden meydana geliyordu. Nüfus ve köy sayısı itibariyle Çıldır'ın üstünde yer alıyordu. Merkez nahiye kaza nüfusunun yarısına yakınına barındırıyordu. Mevcut 56 köyün 30'u merkez, 26'sı ise Okam nahiyesine bağlıydı.

Iğdır vilayetin önemli kazalarından birini teşkil ediyordu. Şehir nüfusu itibariyle Kars ve Sarıkamış'tan sonra üçüncü sırada geliyordu. Merkez, Aralık ve Cennetabat nahiyelerinden oluşuyordu. Merkez nahiyesi nüfus ve köy sayısı itibariyle birinci sırada geliyordu. Kazaya bağlı 60 köyün 43'ü merkez, 6'sı Aralık ve 11'i ise Cennetabat nahiyesi dahilindeydi. Vilayet dahilinde oransal olarak merkez nahiyeye bu kadar köyün bağlı olduğu bir başka kaza örnek gösterilemez.

Kağızman merkez ve Kötek nahiyelerinden oluşuyordu. 64 köyün 41'i merkez, 23'ü ise Kötek'e bağlı olmasına karşın merkez nahiyesi 10.536, Kötek ise 9.228 nüfusa sahipti. Bu da Kötek'e bağlı köylerin daha kalabalık olduğunu gösteriyordu. Kağızman şehir nüfusu itibariyle dördüncü sırada geliyordu. Ardahan'ın yarı nüfusuna sahip olmasına rağmen şehir nüfusunun yüksekliği, kazanın ticaret merkezi olduğunu işaret etmektedir.

Posof üç nahiyeden; merkez, Cilvana ve Damal'dan meydana geliyordu. Nahiye nüfusları gibi köy sayıları da birbirine yakındı. Merkez nahiyenin 26, Cilvana'nın 24 ve Damal'ın 20 köyü bulunuyordu.

Sarıkamış kaza nüfusu itibariyle vilayetin en büyük yerleşim merkezi olmasını beş nahiye ve 132 köye sahip olmasına

borçludur. Kazanın merkez nahiyeyle birlikte Bardız, Karakurt, Karaorgan ve Selim nahiyeleri bulunuyordu. 132 köyün ancak 12'si merkez nahiyeyle bağlı iken, Bardız'ın 19, Karakurt'un 31, Karaorgan'ın 17 ve Selim'in 53 köyü mevcuttu. Bununla birlikte merkez nahiye nüfus itibariyle en küçük yerleşim yeri idi. Selim nüfusuyla Çıldır ve Tuzluca kazalarından dahi büyüktü.

Tuzluca nüfus itibariyle vilayetin en küçük kazası olma hüviyetine sahipti. Merkez ve Pernavut olmak üzere iki nahiyesi bulunuyordu. Kazanın mevcut 75 köyünün 46'sı merkez, 29'u ise Pernavut nahiyesine bağlıydı (Bkz. Tablo 14).

Sonuç

İkinci Dünya savaşı yıllarında Türkiye 1940 ve 1945'te olmak üzere iki sayım geçirdi. 1935-1945 sürecinde veriler Türkiye'nin, Doğu Anadolu Bölgesi'nin ve onun içinde Kars vilayeti'nin nüfusunun arttığını bununla birlikte nüfus artış hızının sürekli düşme eğiliminde olduğunu kayıt ve teyit ediyordu. Kars sahip olduğu nüfus potansiyeliyle bölgenin Erzurum'dan sonra ikinci büyük vilayeti durumundaydı.

Türkiye'nin nüfus artış hızı 1935'te 22.9 iken savaş şartlarından ötürü 1940'da 18'e, 1945'te ise 10.9'a geriledi. Benzer durum Doğu Anadolu bölgesi için geçerliydi. 1935'te 38 olan artış hızı 1940'da 23.6'ya, 1945'te ise 8.7'ye düştü.

Kars'ın iki sayım arasında 32.000 civarında artış yakalaması bu durumla izah edilebilir. Kaza ve nahiye nüfuslarında da dalgalanma söz konusudur. Örneğin 1940'da Kars şehir merkezi nüfusu 24.755 iken 1945'te vilayetin nüfusu artmış olsa da şehir nüfusu 22.360'a geriledi. Aynı şekilde kazaların şehir nüfusları hızla düşmüştür.

Kars vilayeti her iki sayımda idari yapısını muhafaza etmekle birlikte yüzölçümünde ve dolayısıyla kazaların sınırlarında da değişimler yaşandı. Vilayet 10 kaza ve 30 nahiye şeklinde teşkilatlandırılırken yüzölçümü 1945'te 17.380 kilometre kareden 18.406 kilometre kareye çıkarıldı. Fakat aynı sayımda köy sayısı 777'den 771'e geriledi.

Vilayetin en büyük kazaları Kars, Sarıkamış, Ardahan ve Arpaçay şeklinde sıralansa da son sayımda Sarıkamış Kars kazasını geride bırakarak birinci sıraya yerleşti. Bununla birlikte şehir nüfusları esas alındığında Iğdır, Kars ve Sarıkamış'tan sonra üçüncü büyük merkez durumundaydı. Ayrıca Arpaçay 881 kişilik şehir nüfusuyla sonunca sırada geliyordu.

Kars genelinde köy sayısı 1940'da 777 olup ortalama köy nüfusu 369'a tekabül ediyordu. 1945'te köy sayısı 771'e gerilerken ortalama köy nüfusu 413'e yükseliyordu. 1940'da küçük nüfuslu köylerin sayısı 52 iken 1945'te bu sayı 28'e düşerken 300 ve üstü nüfuslu köy sayısı hızla artıyordu. Buna göre köylerin her geçen yıl kalabalıklaşmasına rağmen şehirlerin nüfusunun gerilemesi ancak savaştan ötürü hayat ve geçim şartlarının zorlaşması ile sağlık ve diğer hizmetlerin yetersizliğiyle izah edilebilir.

Kaynaklar

Resmi Yayınlar

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, 2002

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, Ankara.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 İlk Teşrin 1945 Genel Nüfus Sayımı, Ankara.

BCA, 030.10/ 6.31.31

BCA, 030.10/ 66.441.3.

BCA, 030.10/116.808.4.

BCA, 030.10/116.810.2.

DİGM, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ankara, 1973.

Kitap ve Makaleler

Kodal, Tahir, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Nüfus Sayımında

Çorum Vilayetine Nüfus Özellikleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, 2009, Sayı 1, s. 233-258.

Toker, M. Tarhan, *Kars (Coğrafya, Tarih, Ekonomi)*, Kars Basımevi, 1939.

Ekler

Tablo 1- 1940 Genel Nüfus Sayımında Türkiye Nüfusu¹⁰

Sayımlar	Mutlak Rakamlar			Artış Farkı			Yıllık Ortalama Artış
	E	K	Toplam	E	K	Toplam	
1927	6.563.879	7.084.391	13.648.270	-	-	-	-
1935	7.936.770	8.221.248	16.158.018	1.372.891	1.136.857	2.509.748	22.9
1940	8.898.912	8.922.038	17.820.950	962.142	700.790	1.662.932	18

Tablo 2- Doğu Anadolu Bölgesi'nin Nüfusu¹¹

Sayım Yılları	Mevcut Nüfus	Fark	Yılda Ortalama Artış
1927	1.535.880	-	-
1935	2.003.322	467.442	38
1940	2.240.410	237.038	23.6

¹⁰ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 İlk Teşrin 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.3.

¹¹ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 20 İlk Teşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, s. 8.

Tablo 3- Doğu Anadolu Vilayetleri¹²

Vilayetler	Mevcut Nüfus			Yüzölçümü	Yoğunluk
	Erkek	Kadın	Yekûn		
Kars	194.243	162.291	356.534	17.380	21
Elazığ	96.580	93.786	190.366	9.508	20
Diyarbakır	133.050	124.271	257.321	14.579	18
Gümüşhane	87.562	93.728	181.290	10.100	18
Erzurum	190.485	180.909	371.394	25.692	14
Erzincan	78.015	80.483	158.498	12.532	13
Siirt	75.338	71.184	146.522	11.320	13
Bitlis	36.051	32.774	68.825	5.482	13
Tunceli	48.868	45.771	94.639	7.604	12
Ağrı	64.093	57.384	121.477	11.269	11
Muş	37.720	36.219	73.939	8.145	9
Bingöl	34.858	35.326	70.184	8.607	8
Van	59.969	53.006	112.975	19.301	6
Hakkari	18.460	17.986	36.446	15.505	2
Yekûn	1.155.292	1.085.118	2.240.410	177.024	13

Tablo 4- Kars Vilayeti'nin Nüfusu Ve Yoğunluğu¹³

Ka- zalar	Şehirde			Nahiye ve Köy- lerde			Yekûn			Y. Ö	N .O
	Er ke k	Ka dın	Ye kû n	Er- kek	Ka dın	Yek ûn	Er- kek	Ka dın	Yek ûn		
Mer-	17.	691	24.	19.3	19.1	38.5	37.2	26.0	63.2	2.2	28

¹² BİGM, 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, s.8.¹³ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 20 İlk Teşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, s.345.

kez	841	4	755	59	44	03	00	58	58	80	
Arda- da- han	3.7 81	1.3 14	5.0 95	19.6 51	19.8 76	39.5 27	23.4 32	21.1 90	44.6 22	1.5 40	29
Arpa- pa- çay	512	351	863	18.1 43	18.0 53	36.1 96	18.6 55	18.4 04	37.0 59	1.1 50	32
Çıl- dır	1.0 03	304	1.3 07	9.32 3	9.69 6	19.0 19	10.3 26	10.0 00	20.3 26	1.8 40	11
Göle	2.5 16	422	2.9 38	10.6 58	11.3 78	22.0 36	13.1 74	11.8 00	24.9 74	1.3 90	18
İğdir	5.8 27	3.6 38	9.4 65	12.3 62	12.1 94	24.5 56	18.1 89	15.8 32	34.0 21	2.1 05	16
Ka- ğız- man	4.1 71	2.5 11	6.6 82	8.81 6	8.88 4	17.7 00	12.9 87	11.3 95	24.3 82	2.8 80	8
Posof	762	568	1.3 30	13.9 02	14.0 64	27.9 66	14.6 64	14.6 32	29.2 96	625	47
Sarı- ka- mış	13. 424	1.8 55	15. 279	23.7 51	23.9 47	47.6 98	37.1 75	25.8 02	62.9 77	2.7 30	23
Tuz- luca	1.7 64	572	2.3 66	6.64 7	6.60 6	13.2 53	8.44 1	7.17 8	15.6 19	840	19
Yekû n	51. 631	18. 449	70. 080	142. 612	143. 842	286. 454	194. 243	162. 291	356. 534	17. 380	21

Tablo 5- Kazalar İtibariyle Köy Adedi ve Ortalama Nüfus¹⁴

Vilayetler ve Kazalar	1940		1935	
	Köy Adedi	Ortalama Köy Nüfusu	Köy Ade- di	Ortalama Köy Nüfusu
Merkez Kazası	98	393	100	326

¹⁴ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 20 İlk Teşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, s.51.

Ardahan	87	454	66	425
Arpaçay	88	411	88	347
Çıldır	46	413	46	410
Göle	54	408	75	355
İğdır	66	372	63	389
Kağızman	64	277	70	233
Posof	68	411	67	386
Sarıkamış	184	356	129	333
Tuzluca	72	184	54	215
Yekûn	777	369	758	343

Tablo 6- Nüfus Grupları İtibariyle Köy Adedi ve Nüfusları¹⁵

S.Y.	0-50		51-100		101-150		151-200		201-250	
	K. S	Nüfus	K. S	Nüfus	K. S	Nüfus	K. S	Nüfus	K. S	Nüfus
1935	12	492	52	4.160	82	10.299	55	14.769	85	19.157
1940	3	140	52	4.132	82	10.214	77	13.483	82	18.381

S.Y.	251-300		301-400		401-500		500+		Genel Toplam	
	K. S	Nüfus	K. S	Nüfus	K. S	Nüfus	K. S	Nüfus	K. S	Nüfus
1935	80	21.864	135	46.728	76	33.882	151	108.952	758	260.303
1940	88	24.372	127	44.140	89	39.837	178	131.663	777	286.362

¹⁵ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 20 İlk Teşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, s.51.

Tablo 7- Kaza ve Nahiyelerin Nüfusu ve Köy Adedi¹⁶

Nahiyeler	Erkek	Kadın	Yekûn	Köy Adedi	Ortalama Nüfus
1. Kars Merkez Kazası					
Şehir	17.841	6.914	24.755	-	-
MerkezNahiye	6.176	6.955	13.671	30	456
Digor	4.727	4.478	9.205	34	271
Susuz	7.916	7.711	15.627	34	400
Yekûn	37.200	16.058	63.258	98	393
2. Ardahan					
Şehir	3.781	1.314	5.095	-	-
MerkezNahiye	5.026	5.045	10.071	23	438
Hanak	5.955	6.473	12.428	26	478
Yalnızçam	4.313	4.139	8.452	18	470
Hocvan	4.357	4.219	8.576	20	429
Yekûn	23.432	21.190	44.622	87	454
3. Arpaçay					
Şehir	512	351	863	-	-
MerkezNahiye	6.650	7.135	13.785	33	418
Başgedikler	5.774	5.373	11.147	27	413
Kızılçakçak	5.719	5.545	11.264	28	402
Yekûn	18.655	18.404	37.059	88	411
4. Çıldır					
Şehir	1.003	304	1.307	-	-
MerkezNahiye	4.506	5.744	9.250	22	420
Cala	2.156	2.188	4.344	10	434
Kurtkale	2.661	2.764	5.425	14	387

¹⁶ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 20 İlk Teşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, s.346.

Yekûn	10.326	10.000	20.326	46	413
5. Göle					
Şehir	2.516	422	2.938	-	-
MerkezNahiye	5.603	5.984	11.587	28	414
Okam	5.055	5.394	10.449	26	402
Yekûn	13.174	11.800	24.974	54	408
6. Iğdır					
Şehir	5.827	3.638	9.465	-	-
MerkezNahiye	7.857	7.676	15.533	47	330
Aralık	1.309	1.107	2.416	7	345
Cennetabat	3.196	3.411	6.607	12	551
Yekûn	18.189	15.832	34.021	66	375
7. Kağızman					
Şehir	4.171	2.511	6.682	-	-
MerkezNahiye	4.673	4.656	9.329	41	228
Kötek	4.143	4.228	8.371	23	364
Yekûn	12.987	11.395	24.382	64	277
8. Posof					
Şehir	762	568	1.330	-	-
MerkezNahiye	5.040	5.271	10.311	26	397
Cilvana	5.068	5.265	10.333	23	449
Damal	3.794	3.528	7.322	19	385
Yekûn	14.664	14.632	29.296	68	411
9. Sarıkamış					
Şehir	13.424	1.855	15.279	-	-
MerkezNahiye	1.997	1.926	3.923	12	327
Bardız	2.993	2.974	5.967	20	298
Karakurt	5.735	5.682	11.417	30	381

Karaurgan	3.588	3981	7.169	19	377
Selim	9.438	9.784	19.222	53	363
Yekûn	37.175	25.802	62.977	134	356
10. Tuzluca					
Şehir	1.764	572	2866	-	-
MerkezNahiye	3.896	4.296	8.192	44	186
Pernavut	2.751	2.310	5.061	28	181
Yekûn	8.441	7.178	15.619	72	184
İcmal					
Şehir ve Kazalar	51.631	18.449	70.080	-	-
Nahiye ve Köyler	142.612	143.842	286.454	777	369
Umumi Yekûn	194.243	162.296	356.534	777	396

Tablo 8- 1945 Genel Nüfus Sayımında Türkiye Nüfusu¹⁷

Sa- yım	Mutlak Rakamlar			Cinsi- yet Oranı		Artış Farkı			Orta- lama Artış
	E	K	Top- lam	E	K	E	K	Top- lam	
1927	6.56	7.08	13.648	48	51	-	-	-	-
	3.87	4.39	.270	.1	.9				
	9	1							
1935	7.93	8.22	16.158	49	50	1.372.	1.136.	2.509.	22.9
	6.77	1.24	.018	.1	.9	891	857	748	
	0	8							
1940	8.89	8.92	17.820	49	50	962.1	700.7	1.662.	18
	8.91	2.03	.950	.9	.1	42	90	932	
	2	8							

¹⁷ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 İlk Teşrin 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.3.

1945	9.44	9.34	18.790	50	49	547.6	421.5	969.2	10.9
	6.58	3.59	.174	.3	.7	68	56	24	
	0	4							

Tablo 9- Doğu Anadolu'da Nüfus Miktarı ve Artış¹⁸

Sayım Yılları	Mevcut Nüfus	Sayımlar Arasındaki Fark	Yılda Ortalama Artış
1927	1.535.880	-	-
1935	2.003.322	467.442	38.0
1940	2.240.410	237.088	23.6
1945	2.337.798	97.388	8.7

Tablo 10- Doğu Anadolu Vilayetlerinin Nüfusu¹⁹

İller	Mevcut Nüfus			Yoğunluk
	E	K	T	
Kars	203.826	177.350	381.176	21
Elazığ	101.147	96.934	198.081	21
Diyarbakır	127.466	122.483	249.949	17
Gümüşhane	91.286	98.844	190.130	19
Erzurum	203.943	191.933	395.876	16
Erzincan	83.261	88.607	171.868	16
Siirt	69.766	63.861	133.627	12
Bitlis	37.910	34.040	71.950	10
Tunceli	45.814	44.632	90.446	11
Ağrı	69.670	63.834	133.504	11
Muş	41.139	41.560	82.699	11
Bingöl	38.026	37.484	75.510	9

¹⁸ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 İlk Teşrin 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.4.

¹⁹ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 İlk Teşrin 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.3.8

Van	69.362	58.496	127.858	7
Hakkâri	18.201	16.923	35.124	4
Toplam	1.200.817	1.136.981	2.337.798	14

Tablo 11- Kars Vilayetine Nüfusu ve Yoğunluğu²⁰

İlçeler	Şehirler			Bucak ve Muhtarlıklar			Toplam			Y. Ö	Yoğunluk
	E	K	T	E	K	T	E	K	T		
Kars	14.079	8.281	22.360	21.925	20.900	42.825	36.004	29.181	65.185	2.948	22
Ardaahan	4.583	1.599	6.182	21.824	21.693	43.517	26.407	23.292	49.699	1.514	33
Arpaçay	479	402	881	20.335	19.509	38.844	20.814	19.911	40.725	1.693	24
Çıldır	758	348	1.106	10.994	10.786	21.780	11.752	11.134	22.886	1.215	19
Göle	2.023	522	2.545	12.794	12.785	25.579	14.817	13.307	28.124	1.833	15
İğdir	5.102	3.542	8.644	12.624	12.371	24.995	17.726	15.913	33.639	1.992	17
Kağızğışman	3.937	2.697	6.634	9.919	9.845	19.764	13.856	12.542	26.398	1474	18
Posof	683	584	1.267	14.575	14.859	29.434	15.285	15.443	30.701	797	39
Sarıkaşımış	8.159	2.354	10.513	29.219	26.034	55.253	37.378	28.388	65.766	3.028	21

²⁰ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 İlk Teşrin 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.17.

Tuzluca	1.8 86	69 1	2.5 77	7.9 28	7.5 48	15. 476	9.8 14	8.2 39	18. 053	1.9 12	9
----------------	-----------	---------	-----------	-----------	-----------	------------	-----------	-----------	------------	-----------	---

Tablo 12- İlçelerin Muhtarlık Sayısı ve Ortalama Nüfus²¹

İl ve İlçeler	1945		1940	
	Muhtarlık Sayısı	Ortalama Nüfus	Muhtarlık Sayısı	Ortalama Nüfus
Kars	97	441	98	393
Ardahan	87	500	87	454
Arpaçay	84	474	88	411
Çıldır	46	473	46	413
Göle	56	457	54	408
Iğdır	60	417	66	672
Kağızman	64	309	64	277
Posof	70	420	68	411
Sarıkamış	132	419	134	356
Tuzluca	75	206	72	184
Toplam	771	413	777	369

Tablo 13- Nüfus Grupları İtibariyle Muhtarlık Sayısı ve Nüfusları²²

Sa- yım Yıl- ları	0-50		51-100		101-150		151-200		2001-250	
	M. Sa- yısı	Nü- fus	M. Sa- yısı	Nü- fus	M. Sa- yısı	Nü- fus	M. Sa- yısı	Nü- fus	M. Sa- yısı	Nü- fus
1935	12	492	52	4.16 0	82	10.2 99	85	14.7 69	85	19.1 57
1940	3	140	52	4.13 2	81	10.2 14	77	13.4 83	82	18.3 81

²¹ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 İlk Teşrin 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.39.

²² Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 İlk Teşrin 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.53.

1945	-	-	28	2.24 2	71	9.08 7	84	14.9 72	58	13.2 90
------	---	---	----	-----------	----	-----------	----	------------	----	------------

Sa- yım Yılla- rı	251-300		301-400		401-500		500+		Toplam	
	M. Sa- yı sı	Nü- fus	M. Sa- yısı	Nü- fus	M. Sa- yısı	Nü- fus	M. Sa- yısı	Nü- fus	M. Sa- yısı	Nü- fus
1935	80	21. 864	135	46.7 28	76	33.8 82	151	108. 952	758	260. 303
1940	88	24. 372	127	44.1 40	89	39.8 37	178	131. 663	777	286. 362
1945	77	21. 919	139	49.4 49	104	46.9 82	210	161. 254	771	318. 467

Tablo 14- İlçe-Bucak Nüfusu ve Muhtarlık Sayısı²³

Bucak	Erkek	Kadın	Toplam	Muhtarlık Sayısı
1. Kars Merkez İlçe				
Şehir	14.079	8.281	22.360	-
Merkez Bucağı	8.453	8.513	16.971	35
Diğer	4.637	4.024	8.661	28
Susuz	8.835	8.358	17.193	34
Toplam	36.004	29.181	65.185	97
2. Ardahan				
Şehir	4.583	1.599	6.182	-
Merkez Bucağı	5.724	5.637	11.361	23
Hanak	6.705	6.845	13.550	26
Hoçvan	4.637	4.487	9.124	20

²³ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 İlk Teşrin 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.318.

Yalnızçam	4.758	4.724	9.482	18
Toplam	26.407	23.292	49.699	87
3. Arpaçay				
Şehir	479	402	881	-
Merkez Bucağı	7.335	7.433	14.768	31
Başgedik	6.510	5.990	12.500	26
Kızılçakçak	6.490	6.086	12.576	27
Toplam	20.814	19.911	40.725	84
4. Çıldır				
Şehir	758	348	1.106	-
Merkez Bucağı	5.643	5.599	11.242	23
Cala	2.213	2.115	4.325	9
Kurtkale	3ç138	3.072	6.210	14
Toplam	11.752	11.134	22.886	46
5. Göle				
Şehir	2.023	522	2.545	-
Merkez Bucağı	6.881	6.864	13.745	30
Okam	5.913	5.921	11.834	26
Toplam	14.817	13.307	28.124	56
6. Iğdır				
Şehir	5.102	3.542	8.644	-
Merkez Bucağı	7.772	7.732	15.504	43
Aralık	1.509	1.195	2.704	6
Cennetabat	3.343	3.444	6.787	11
Toplam	17.726	15.913	33.639	60
7. Kağızman				
Şehir	3.937	2.697	6.634	-
Merkez Bucağı	5.321	5.215	10.536	41

Kötek	4.598	4.630	9.228	23
Toplam	13.856	12.542	26.398	64
8. Posof				
Şehir	683	584	1.267	-
Merkez Bucağı	5.623	5.638	11.261	26
Cilvana	5.278	5.438	10.716	24
Damal	3.674	3.783	7.457	20
Toplam	15.258	15.443	30.701	70
9. Sarıkamış				
Şehir	8.159	2.354	10.513	-
Merkez Bucağı	3.563	2.236	5.799	12
Bardız	3.033	3.182	6.215	19
Karakurt	6.630	5.782	12.412	31
Karaorgan	3ç612	3.771	7.383	17
Selim	12.381	11.063	23.444	53
Toplam	37.378	28.388	65.766	132
10. Tuzluca				
Şehir	1.886	691	2.577	-
Merkez Bucağı	5.085	4.969	10.054	46
Pernavut	2.843	2.579	5.422	29
Toplam	9.814	8.239	18.053	75
Genel Toplam				
Şehir ve İlçeler	41.689	21.020	62.709	-
Bucak ve Muhtarlıklar	162.137	156.330	318.467	771
Genel Toplam	203.826	177.350	381.176	-